

Бухоро амирлигида маҳаллий бошқарув тизимининг айрим хусусиятлари (XVIII-XX аср бошлари)

Нурмуҳаммадов Шарофиддин Шермуҳаммад уғли

Тошкент амалий фанлар университети Тарих кафедраси ўқитувчиси

Ўзбекистон давлатчилиги бой тарихга эга бўлиб, унинг узок даврлар давомида таркиб топган назарий-ҳуқуқий тажрибаларини замонавий, демократик, ҳуқуқий кадриятлар билан уйғунлаштириш ва жамиятимиз турмушида улардан янада кенгрок ва самаралироқ фойдаланиш ҳозирги кунда долзарб вазифалардан биридир. Шу боис, халқимизнинг бой илмий-маънавий меросини, хусусан миллий давлатчилигимиз тарихида ўзига хос давр ҳисобланган Бухоро амирлиги давлати ва унинг бошқаруви тарихини миллий истиқлол мафқураси талабларидан келиб чиққан ҳолда ўрганишга, ҳозирги кунда сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи ҳамда давлатчилик тарихи олдида турган энг муҳим масалаларидан бири сифатида қаралмоқда.

Маълумки, Бухоро амирлигида маҳаллий бошқарувдаги асосий мансабдорлар манғит уруғига мансуб бўлган кишилардан тайинланган. Шу билан бирга, бу даврда манғитларга ва бошқа ўзбек уруғларига мансуб бўлмаган кишиларнинг ҳам маҳаллий бошқарувда юқори амалларни эгаллаш ҳолати кўзга ташланади¹¹.

Амир ҳудудий тузилмалардан доимий хабарномалар олиб турган. Амирликдаги барча бекликлар беклари ва қозилари чопар, навкарлар орқали амир ҳузурига ёзма ахборотномалар юбориб турганлар. Уларга амир номидан тегишли тартибда ташаккурномалар жўнатилган¹².

Ўз ўрнида таъкидлаш лозимки, амирликда фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлашга доир бир қатор ишлар амалга оширилган. Жумладан, фуқароларни

-
1. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари / Масъул муҳаррирлар: Д.А.Алимова, Э.В.Ртвеладзе. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 224 б.
 2. Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи / Форсийдан таржима, муқаддима ва изоҳлар муаллифи А. Ирисов. – Тошкент: Фан, 1991. – Б.26

йўлларда ўғри, талончи, босқинчи ва турли исёнчилар ҳужумидан ҳимоя этиш мақсадида бир қатор мансаблар жорий этилган эди. Улар қаторида зиндонбанд, жилбанд, жаллод ва бандибанд каби амалдорларни санаб ўтиш мумкин¹³.

Амир ёки унинг ваколоти доирасида тайинланган мансабдор шахслар, яъни амирнинг жойлардаги вакили, маҳаллий бошқарувчилар ҳамда беклар давлатнинг маҳаллий бошқарув органлари ҳисобланган. Беклар юқори табақа вакилларидан бўлиб, асосан йирик ер эгалари орасидан тайинланган.

Қоида бўйича мансаблар қариндошлик асосида берилган, аммо баъзи ҳолларда оддий фуқаро ҳам беклик даражасига эришиши беклик бошқарувини масъулиятли вазифа эканлигидан далолат беради.

Маҳаллий бошқарувни амалга оширган беклар кўп ҳолларда бошқарув масаласида марказий бошқарув тартибини жорий этишга ҳаракат қилар эдилар. Шунинг учун амирликнинг айрим ҳудудларида вақти-вақти билан мавжуд ҳокимиятни тан олмаслик ҳолатлари кузатилади. Ҳар қайси бек ўзининг саройига, мансаб ва унвонига эга бўлган. Бекларнинг ишларни бошқариш ва ташкиллаштириш бўйича котиблари бўлиб, ҳудудлардан тушадиган солиқ ва бошқа мажбурий тўловларни назорат қилган. Хўжалик ишларини дастурхончидеб номланган хазинабон бошқарган.

Бухоро амирлигида бекликлар ҳуқуқий мақоми бўйича бир-биридан фарқ қилган. Масалан, Самарқанд беклиги нуфузлилиги, Қарши беклиги кўп ҳолларда давлат бошлиғи меросхўри ҳокимлиги билан, Чоржўй беклиги эса уруғ давомчиларига, Бухоро беклиги эса қушбегининг ўзи томонидан бошқарилганлиги туфайли кенг имтиёзларга эга бўлган¹⁴. Умуман олганда бекликларнинг мақоми

3. Чехович О.Д. Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве XVII – XIX вв.

– Ташкент: Изд. Акад. Наук Уз ССР, 1954. – С.183.

4. Шодиев Ж. М. Бухоро амирлигининг ташкил топиши ва давлат тўзуми. Юридикфан. номзоди ... дисс. – Тошкент: ТДЮИ, 2008. – Б. 78.

уларнинг давлат ва жамиятга келтирадиган фойдаси миқдорига боғлиқ бўлган. Беклар асосан рентадан даромад олганлар, чунки улар амирдан ҳеч қандай мояна ҳақи олмаганлар, ўз навбатида улар аҳолидан солиқ ва бошқа мажбурий тўловларни йиғиш ишларига бош-қош бўлганлар. Ўз ўрнида беклар амирнинг амалдорлари саналиб, амир томонидан фармон асосида тайинланганлар ҳамда амирга ҳудудий бирликлар бўйича иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий масалалар юзасидан ҳисоб бериб турганлар.

Манғитлар ҳукмронлиги даврида амирлик маъмурий-ҳудудий жиҳатдан 27 та беклик ва 11 та тумандан иборат бўлганлиги қайд этилади¹⁵. Н.Кисляков Бухоро амирлигининг маъмурий бўлиниши масаласига тўхталар экан, XX аср бошларига келиб мамлакат 24 та беклик, 7 та алоҳида амлоқлик ва 10 та туманларга бўлганлигини таъкидлайди. Профессор Б.Эшов XIX аср ўрталарида амирлик ҳудуди бўлинишини қуйидагича тавсифлайди: 100 минг танобдан иборат суғориладиган ер туманга, 50 минг танобдан иборат суғориладиган ер ҳазорага, 25 мингтанобдан иборат суғориладиган ер нимҳазорага, 10-15 минг таноб суғориладиган ер обхўрига, 400 таноб суғориладиган ер қарияга, 300 таноб суғориладиган ер маразага (экинзор) бўлинган¹⁶. Фикримизча, бу тартиб расмий маъмурий бўлиниш бўлмай, балки мамлакатнинг иқтисодий имкониятларини белгилашга қаратилган вақтинчалик маъмурий-ҳудудий бўлиниш бўлган. Бундай тартибда бўлиниш солиқларнинг йиғилишида қулайлик ва ўзига хос тартибни юзага келтирган.

5. Тўхтаматов Т.Г. Россия и Бухарский эмират в начале XX века. – Душанбе: Ирфон, 1977. – С.16.

6. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2012. – Б. 345.

Маҳаллий бошқарув структураси¹⁷:

Барча беклар шахсан амир томонидан тайинланган ва лавозимидан озод қилинган. Беклар ўз лавозимига тайинлангач ўзларининг қариндошлари ва энг содиқ кишиларини бекликнинг сердаромад мансабларига қўяр эдилар.

Беклар ҳокимияти наслдан наслга мерос тариқасида ўтмаган. Бек вафот этган тақдирда, унинг мол-мулки амир хазинасига ўтар ҳамда ундан меросхўрларига улуш ажратилмас эди. Ҳар бир бек ўз қарамоғидаги ҳудудни мустақил равишда бошқариб, мазкур ҳудудда бекнинг хоҳиши қонун ҳисобланган.

Бекликларда юзага келиб турадиган келишмовчиликларни бартараф этиш мақсадида айрим ҳудудларни бирлаштиришга ёки аксинча ажратиш ҳолларига ҳам тўғри келган. Беклик бошқаруви саройида кўплаб мансаб эгалари мавжуд бўлган. Ўзгабирли жиҳати шундаки, бекликдаги мансаблар ҳудуд аҳолисининг сонига қарамасдан, балки айрим иқтисодий қолоқ бекликларда ҳам маъмурий амалдорларнинг сони қисқармаган. Масалан, энг қолоқ беклик ҳисобланган Дарвозда 55 мингга яқин аҳоли истиқомат қилган бўлсада, унда маҳаллий бошқарув амалдорларининг сони нисбатан кўп бўлган¹⁸.

7. Сағдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. – Тошкент: “Akademiya”, 2006. – Б. 123.

8. Шодиев Ж. М. Бухоро амирлигининг ташкил топиши ва давлат тузуми. Юридик фан. номзоди ... дисс. Тошкент: ТДЮИ, 2008. – Б. 79.

Бухоро амирлигида бекликлар ва туманлар маъмурий-худудий жиҳатдан турли хил шаклда бўлинган. Кўпгина бекликлар бир неча қишлоқлардан иборат бўлган амлоклардан иборат бўлган. Бир қатор туман ва бекликлар мавзеларга бўлинган. Масалан, Дехнав, Пирмаст, Хутфар, Ўсти ва бошқа ҳудудларда. Хусусан, Хутфар туманидаги мавзеларга кирувчи бир қатор қишлоқлар мавжуд бўлган. Шу билан бирга, у ёки бу туман ва вилоятнинг ҳудуди амлок, мавзе, гузар ва масжид деб аталган. Ҳар бир мавзе 10 дан ортиқ масжид деб номланган ҳудудий birlikлардан иборат бўлган.

Шарқий Бухоро ҳудудидаги Ҳисор беклиги маҳаллий бошқарувида амал қилган маъмурий тузилишини таҳлил этадиган бўлсак, ушбу ҳудудда қоидага биноан бек лавозимини амирнинг яқин қариндоши, яъни амир Абдулаҳаднинг тоғаси Остонақулибек эгаллаган эди. Ҳисор беклиги Бухоро амирлигининг энг бой ҳудудларидан бири ва бек амирнинг яқин қариндоши саналганлиги сабабли унга ўлим жазосига маҳкум этиш ҳуқуқи берилган эди.

Остонақулибек ихтиёрида бир қатор мансабдор шахслар бўлиб, бу ҳудудда ҳам барча амалдорлар ўзга бекликлар каби маҳаллий аҳолидан йиғиладиган солиқлар ҳисобига яшаганлар. Бек томонидан бериладиган мояна амалдорлар даромадининг маълум бир қисмини ташкил этган. Остонақулибек бекликни ўзининг қушбегиси ва катта ясовулбошиси орқали бошқарган. Ундан ташқари бекликда махсус девонхона бўлими мавжуд бўлиб, ушбу бўлим етти котиб томонидан идора этилган. Шу билан бирга, маҳаллий бошқарувда турли вазифаларни бажарувчи 25 та ясовул ҳам иштирок этган¹⁹.

Бекликлар ўз навбатида амлокликларга бўлиниб, улар беклар томонидан тайинланадиган амлокдорлар ёрдамида бошқарилган. Амлокликлар ўз таркибига бир неча қишлоқларни қамраб олган. Амлокдорлар ўз ҳудудларида солиқ йиғиш,

9. Очилдиев Ф.Б. XIX–XX аср бошларида Жанубий Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт: Тарих фан. номзоди ... дисс. Тошкент: ЎЗМУ, 2007. – Б.102.

миршаблик ва маъмурий вазифаларни ижро этишган. Амлокдор ҳузурида маҳаллий оқсоқоллар вакилидан тайинланган ёрдамчиси ва яна қуйидагилар фаолият олиб боришган: мирза – иш юритувчи; ясовулбоши – амлокдорнинг ёрдамчиси ва унинг буйруқлари ижросини таъминловчи; девонбеги – крим-чиқим ишлари билан шуғулланган; аминоначи – бозорлардан аминона солиғини йиғишга мутасадди бўлиб, унинг қўли остида алмагирлар фаолият кўрсатган; миршаб; маҳаллий оқсоқоллар – қоровулбегиликдан мирохур даражасигача; ариқ оқсоқоли – суғориш тизимига бошчилик қилган; мироблар – суғориш ва сув тақсимлаш ишларини бошқарган; навкарлар – оддий аскарликдан миршаббоши даражасигача кўтарилган; бозор оқсоқоли – бозорларда сотилган чорва молларидан солиқ йиғишган. Қуйи хизматчилар – баковул, декшу ва саислардан иборат бўлган²⁰.

Қишлоқларни маҳаллий аҳоли томонидан сайланган, бек томонидан тасдиқланган оқсоқоллар бошқарганлар. Тожиқлар яшайдиган қишлоқлар арбоб деб аталувчи, кўчманчи чорвадор аҳоли эса элбеги деб аталувчи оқсоқоллар томонидан идора этилган.

Маҳаллий ҳудудларни бошқаришни амалга ошириш мақсадида ва ҳар бир туманни ташкил этиш учун 80 тадан аҳоли яшаш жойлари бирлаштирилган. Кейинчалик эса, ушбу туманларнинг аҳоли сони кўпайиб борган. Амирликда барча бекликлар маъмурий маркази бир хил ном билан аталган. Аҳоли яшаш жойлари сонининг кўплигига қараб шарқий бекликлар юқори мавқега эга бўлган. Масалан, Болжувонда 1420, Ҳисорда 1200, Қоратегинда 700, Кўлобда 635 тага яқин аҳоли яшаш жойлари мавжуд эди. Ҳозирги Туркменистон ҳудудидаги бекликларда эса, аҳоли

10. Холиқулов А.Б. XIX–XX аср бошларида Қашқадарё бекликлари. Тарихфан. номзоди ... дисс. Тошкент: ЎзМУ, 2011. – Б.122.

11. Холиқулов А.Б. XIX–XX аср бошларида Қашқадарё бекликлари. Тарихфан. номзоди ... дисс. Тошкент: ЎзМУ, 2011. – Б.122.

12. Шодиев Ж. М. Бухоро амирлигининг ташкил топиши ва давлат тузуми. Юридик фан. номзоди ... дисс. Тошкент: ТДЮИ, 2008. – Б. 79.

яшаш жойлари сони энг кам даражада, яъни Ўстида 15, Бурдалиқда 14, Келифда эса 24 тадан аҳоли яшаш жойлари бўлган²¹.

Бекликлар қозилари тўғридан-тўғри Бухородан тайинланган ва ўз фаолиятида бекдан мустақил бўлганлар²². Улар одатда бекнинг ҳаракатлари ҳақида махфий равишда Бухорога хабар бериб турганлар. Диний амалдорлар мамлакатдаги суд ҳокимиятини, шунингдек, таълим ва тарбия масканлари бўлган мадрасалар, бошланғич мактабларни, кундалик ҳаётда катта ўрин тутган масжидлар ва бошқа шу турдаги ижтимоий муассасаларни ўз назоратлари остига олган эдилар. Қозиларнинг тавсияси билан қози калон томонидан мулла азимлар ва амлокликлардаги қозилар тайинланган. Амалда бир неча йил ишлагандан сўнг қозиларга аввал ўроқ, кейин судур ва ҳатто садр унвони берилар эди

Шаҳар жамоат тартибини сақлаш миришабларга топширилган. Бухоро шаҳри миришаббошисига бир вақтнинг ўзида амирликдаги бошқа барча шаҳарлар миришаблари ҳам бўйсунган. Ҳукуматга тегишли вазифалар миришаб расас, яъни миришаб кўлида бўлиб у шаҳар муҳофазасининг маъмури ҳисобланган. Давлатнинг маҳбуслари унинг ихтиёрида бўлиб, амирнинг шиғовуллари, ҳудайчилари (удайчилар) ўз ихтиёрлари билан бирор ишни қилмаганлар, фақат амир буйруғига бўйсунганлар²³.

Бухоро шаҳри икки даҳага, даҳаларнинг ҳар бири эса олти жарибга бўлинган. Ҳар бир даҳани даҳабобишбошқарган. Жарибни эса бобобишбошқарган бўлиб, унинг маҳкамаси бобохонадейилган. Унинг ихтиёрида фақат тунда ишлайдиган махсус кўрикчилар бўлиб, улар шабгардлар (Шабгард – тунда кезувчи, форс-тожик тилидан

13. Воҳидов Ш. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар. Тошкент, 1996. – Б. 26.

14. Шодиев Ж. М. Бухоро амирлигининг ташкил топиши ва давлат тўзуми. Юридик фан. номзоди ... дисс. Тошкент: ТДЮИ, 2008. – Б. 81.

олинган бўлиб, “шаб” – кечқурун, тун “гард” – кезувчи маъноларини англатади) деб аталган²⁴.

Шабгардларнинг асосий вазифаси тунда шаҳарни кезиб юриш ва барча шубҳали шахсларни аниқлаш билан бир қаторда, шаҳарда бевақт саёқ юрган шахсларни ушлаб тегишли тартибда чора кўриш бўлган. Ушланган шахслар шаҳар кўчалари ва ҳаммомларни тозалаш ишларига жалб қилинган.

Бухоро шаҳар миршаббошисининг асосий вазифаси тунда шаҳарни айланиб юриш, ман этилган ўйинлар ва базмлар ҳақида тўпланган маълумотлар бўйича ўз хизматчилари билан ҳуқуқбузарларни аниқлаб, уларга тегишли тартибда жарима жазосини қўллаш бўлган. Шаҳарда тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш мақсадида тўйлар, базмлар ва бошқа маросимлар белгиланган вақтда тугатилиши шарт бўлган. Ушбу масала шаҳар миршаббошисининг вакиллари томонидан назоратга олинган.

Ҳар бир бекликда беклардан мустақил, амир фармонлари ижроси, шунингдек, маҳаллий бошқарув фаолиятини кузатиб боровчи қозилар иш олиб борган бўлиб, уларнинг барча амлоқликларда ишончли вакили фаолият кўрсатган.

Мангитлар сулоласи даврида ҳам ўрта асрчиликнинг салбий хусусиятлари давом этган. Буни қуйидаги масалаларда кўришимиз мумкин: марказий ҳокимият тепасидаги шахснинг ўзгариши, энг қуйи маҳаллий ҳокимиятга ўз таъсирини ўтказмай қолмаган; ўрта асрларда мавжуд бўлган қабила-уруғчилик, қариндошчилик анъаналари мустаҳкам илдиз отган эди (масалан, баъзи ҳолларда сув хўжалиги соҳасида юқори лавозим – мироблик юз уруғи вакилидан тайинланган бўлса, шу йўналиш бўйича энг қуйи лавозим бўлган пойкорлик даражаси ҳам юзлар қўлига ўтган); маҳаллий бошқарувдаги давлат лавозимларининг сотилиш ҳолатлари ҳам кузатилган; тез-тез кўтарилиб туриладиган кўзғолонларнинг аксарияти маҳаллий бошлиқларнинг ҳукмдор фармонини ижро этиш лаёқатига эга бўлмаганлиги ёки тўла англаб етмаган ҳолда ижродаги камчиликлар туфайли юзага келган; амир ҳузуридаги

давлат бошқарув аппарати ва уларга бўйсунувчи қуйи лавозим эгалари ўз ихтиёрлари билан бирор ишни қилмаганлар, фақат амир буйруғига бўйсунганлар. 1868 йил Бухоро амирлик Россия империяси вассалига айлангандан кейин, дастлаб маҳаллий бошқарув тизимига умуман аралашмади. Бу – мустанлакачи ҳукуматнинг миллий менталитетни яхши билмаганлиги, маҳаллий хусусиятлар билан боғлиқ анъаналар ҳақида маълумотга эга бўлмаганлиги билан изоҳланади.

Умуман олганда, манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида давлат бошқаруви илгариги шайбонийлар ва аштархонийлар даври бошқарув тизимидан деярли фарқ қилмаган ва маъмурий тизимда жиддий ўзгаришлар кўзга ташланмайди. Амир давлатни саройдаги марказий ижроия ҳокимияти ва маҳаллий бошқарув тизимига таянган ҳолда бошқарарди. Мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий воқеалар амирликдаги бекликлар сони ҳамда маъмурий бўлинишда ўзгаришлар бўлиб турганлигини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари / Масъул муҳаррирлар: Д.А.Алимова, Э.В.Ртвеладзе. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 224 б.
2. Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи / Форсийдан таржима, муқаддима ва изоҳлар муаллифи А. Ирисов. – Тошкент: Фан, 1991. – Б.26
3. Чехович О.Д. Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве XVII – XIX вв. – Ташкент: Изд. Акад. Наук Уз ССР, 1954. – С.183.
4. Шодиев Ж. М. Бухоро амирлигининг ташкил топиши ва давлат тузуми. Юридикфан. номзоди ... дисс. – Тошкент: ТДЮИ, 2008. – Б. 78.
5. Тухтаметов Т.Г. Россия и Бухарский эмират в начале XX века. – Душанбе: Ирфон, 1977. – С.16.
6. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2012. – Б. 345.

7. Сағдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. – Тошкент: “Akademiya”, 2006. – Б. 123.
8. Очилдиев Ф.Б. XIX–XX аср бошларида Жанубий Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт: Тарих фан. номзоди ... дисс. Тошкент: ЎзМУ, 2007. – Б.102.
9. Холиқулов А.Б. XIX–XX аср бошларида Қашқадарё бекликлари. Тарихфан. номзоди ... дисс. Тошкент: ЎзМУ, 2011. – Б.122.
10. Воҳидов Ш. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар. Тошкент, 1996. – Б. 26.

